

RÉTTARREGLUR UM ÍSLENSKA TUNGU

Í ÞESSARI stuttu afmæliskveðju til Sigurðar Línadal verður fjallað um íslenska tungu, ekki til að lýsa fegurð hennar og ekki heldur til að ræða að ráði um þýðingu hennar fyrir þjóðmenninguna. Ætlunin er að fjalla um lagareglur og skyldar reglur, sem mæla fyrir um notkun móðurmálsins. Sigurður hefur um áratuga skeið tekið þátt í menningarumræðunni í samfélaginu. Hann hefur haft nokkra sérstöðu vegna þess að hann er bæði lögfræðingur og sagnfræðingur. Saga málnotkunar hér á landi er áhugaverð, en sú saga verður þó ekki rakin hér enda hafa aðrir ritað um efnið.¹ Reynt verður aftur á móti að nefna helstu núgildandi lagareglur um tunguna og svo aðrar reglur, sem máli skipta, og fjallað um þýðingu þess regluverks.

Stjórnarskráin

Ekki er þjóðtungan nefnd í stjórnarskránni. Stjórnarskráin fjallar um efni, sem hefð er að hafa í grundvallarlögum í okkar heimshluta, og er fremur sjaldgæft að tungumál séu þar nefnd. Þó eru þess dæmi. Í finnsku stjórnarskránni segir í 17. gr. 1. mgr.: „Þjóðtungan Finnlands eru finnska og sænska“. Í 2. gr. frönsku stjórnarskránnar segir: „Tungumál lýðveldisins er franska“, og í austurrísku stjórnarskránni segir í 17. gr. 1. mgr.: „Þýska er ríkismál lýðveldisins, en það skerðir ekki réttindi sem veitt eru minnihlutatungumálum með alríkislögum.“² Ákvæðin í Austurríki eru sett til

¹ Rit um söguleg atriði: Kjartan Ottósson. *Íslensk málbernd*. Reykjavík 1991; Þorleifur Hauksson og Þórir Óskarsson. *Íslensk stílfraeði*. Reykjavík 1992; Einar Arnórsson. *Réttarsaga Alþingis*. Reykjavík 1945, bls. 435–437; sami. *Alþingi og frelsisbaráttan 1845–1874*. Reykjavík 1949, bls. 11–25.

² Upplýsingar um erlendar reglur eru í grein eftir Vogel, Hans-Heinrich. „En lag om svenska språket?“ *Festskrift till Fredrik Sterzel*. Uppsölum 1999. Tilvitnanirnar í meginmálinu eru þýddar af greinarhöfundu en eru þannig á frummálunum: „Finlands nationalspråk är finska och svenska“ — „La langue de la République est le français“ — „Die deutsche Sprache ist unbeschadet der den sprachlichen Minderheiten bundesgesetzlich eingeräumten Rechte, die Staatssprache der Republik.“

verndar minnihlutahóp. Hliðstæðar reglur eru til dæmis á Ítalíu. Í Sviss og Belgíu er aðstaðan að því leyti svipuð og í Finnlandi, að ríkismálin eru fleiri en eitt.

Í jafnréttisákvæðinu í 65. gr. stjórnarskrárinna (stjórnskipunarlög nr. 33/1944 og 97/1995) segir ekki berum orðum að jafnrétti skuli virt án til-lits til tungumáls, en það er aftur á móti gert í 14. gr. Mannréttindasáttmála Evrópu, sem lögleiddur var á Íslandi með lögum nr. 62/1994.

Þó að ekkert sé sagt um íslensku í stjórnarskránni og ekkert sé að finna í öðrum settum lögum um að tala skuli íslensku á Alpíngi og rita lög lands-ins á móðurmálinu er þetta gert. Alpíngisstörfín hafa verið á íslensku alla tíð og undantekningar frá því á fyrri öldum skipta nú ekki máli. Lög hafa lengi verið birt á íslensku, þó að frumtextar hafi verið á dönsku allt til 1859 og þeir birtir ásamt íslenskri þýðingu. Mikil áhersla var lögð á þessi atriði og notkun íslensku í stjórnsýslunni af íslenskum forystumönnum á 19. öld.³ Vegna ljósrar venju sem allur landslýður hefur talið sjálfsgæða og þar sem um þætti í ríkisstarfsminni er að ræða hefur skapast stjórnskip-unarvenja um þessa málnotkun. Þetta er svo mikilvægt svið að frá venj-unni verður ekki vikið nema stjórnarskránni sé breytt.⁴ Um tungumálið og stórf dómstóla og stjórnsýslu verður rætt hér á eftir.

Sett lög og reglugerðir

Alþingi hefur í nokkrum lögum sett reglur um íslenska tungu. „Þingmálið er íslenska,“ segir í réttarfarslögum. Í útvarpslögum, í leiklistarlögum og lögum um grunnskóla eru ákvæði sem eiga að vernda og efla þjóðtunguna. Sérstök lög eru um Íslenska málnefnd. Hér á eftir verður fjallað um þessi atriði og nokkur fleiri og einnig rætt hvort réttarvenja og á sumum sviðum stjórnskipunarvenja hafi skapast um notkun íslensku.

Dómstólar

Í lögum nr. 91/1991 um meðferð einkamála segir í 1. mgr. 10. greinar: „Þingmálið er íslenska“. Í þessu felst, að það er aðalreglan, að í þinghóld-

³ T. d. í ritgerð Jóns Sigurðssonar. „Þrjónakoddi stjórnarinnar.“ *Ný félagsrit* 1872, bls. 128–134.

⁴ Um stjórnskipunarvenjur almennt sjá: Gunnar G. Schram. *Stjórnskipunarréttur*: 2. útg. 1999, bls. 36–38; Ármann Snævarr. *Almenin lögræði*. 1988, bls. 194–195; Sigurður Lúndal. *Inngangur að lögræði* I. Fjölrit, bls. 65–66.

um, þ. e. réttarhöldum sem dómari stýrir og aðilar eða lögmenn þeirra eru boðaðir til, skuli töluð íslenska. Undantekningar eru frá því. Dómarar í ís-lenskum dómstólum verða vafalaust að kunna íslensku. Þessa er að vísu ekki getið í lögum um dómstóla nr. 15/1998, en þar eru talin skilyrði sem menn verða að uppfylla til að skipa megi þá dómara. Aftur á móti verður þetta ráðið af lögum nr. 70/1996 um réttindi og skyldur starfsmanna ríkis-ins. Í 6. gr. eru talin hin almennu skilyrði til að fá skipun í starf. Í 5. tölu-lið er þetta skilyrði sett: „Almenn menntun og þar að auki sú sérmenntun sem lögum samkvæmt er krafist eða eðli málsins samkvæmt verður að heimta til óaðfínanlegrar rækslu starfans.“ Þar sem þingmálið er íslenska verður dómaraembætti ekki óaðfínanlega rækt nema dómárin mæli á ís-lensku. Um lögmenn og skyldu þeirra til að tala íslensku á dómþingum gilda aðrar reglur. Lögmenn hafa hvorki skipun né ráðningu til ríkisstarfs, en aftur á móti eru þeir það sem kallað er „opinberir sýslunarmenn“ og njóta réttinda og bera skyldur samkvæmt því, svo sem segir í 2. mgr. 1. gr. laga nr. 77/1998 um lögmenn o. fl. Þó að ekki sé gott að vita, hvað þetta merkir nákvæmlega,⁵ er ljóst af öðrum ákvæðum í lögnum, að lögmenn verða að hlíta nokkrum reglum, sem ekki gilda með sama hætti um aðrar stéttir: Í reglugerð nr. 625/1995 er mælt fyrir um rétt lögmanna frá öðru ríki á Evrópska efnahagssvæðinu til að veita tímabundna þjónustu á Ís-landi. Þetta er einnig leyft í 2. gr. lögmannalaganna. Þessir erlendu menn verða að njóta aðstoðar lögmans, sem starfar hér á landi, ef þeir láta til sín taka þar sem einkaréttur lögmanna gildir eftir íslenskum lögum. Felst í þessu, að hjálparlögmaðurinn á að geta unnið á íslensku, ella er vart um að ræða að hann starfi hér á landi. Með öðrum orðum: Lögmenn verða að nota íslensku í skriflegri og munnlegri meðferð dómsmála eða hafa sér við hlið annan lögmenn sem hefur vald á málinu.

Spyrja má, hvort dómtúlkur þurfi að vera í réttarhöldum, þar sem mað-ur gefur skýrslu, en getur ekki talað íslensku. Í 2. mgr. 10. gr. laganna um meðferð einkamála segir að svo skuli vera, og á túlkurinn að vera löggilt-ur, ef kostur er. Í 3. mgr. segir aftur á móti að skjali á erlendu máli skuli, að svo miklu leyti sem efni þess varðar málið, að jafnaði fylgja þýðing á íslensku nema dómari telji sér fært að þýða það. Fyrri ákvæði um þessi efni voru í 40. gr. laga nr. 85/1936 með síðari breytingum. Orðalagið er

⁵ *Lögbókin þin* eftir Björn P. Guðmundsson, Reykjavík 1989, bls. 450, segir orðin „opin-berir sýslunarmenn“ merkja „starfsmenn hins opinbera sem ekki eru embættismenn en fást þó við stjórnsýslu ...“ Í lögmannalögnum merkja orðin líklega að lögmenn beri refs-i-ábyrgð, skv. XIV. kafla hegningarlaganna um brot í opinberu starfi.

ekki að öllu leyti hið sama og mátti skýra eldri ákvæði þannig, að dómþing gæti að verulegu leyti farið fram á erlendu máli, ef dómárin skildi það svo og aðilar eða umboðsmenn þeirra. Þetta þýddi í raun, að a. m. k. hluti þess sem sagt var við slík tækifæri var á erlendri tungu. Í greinargerð þeirri sem fylgdi frumvarpinu til nýgjaldandi einkamállaga, þegar það var lagt fyrir Alþingi, segir, að fyrirmælin „... um þýðingar á munnlegum skýrslum og erlendum skjötum, eru meira eða minna sama efnis og núgildandi reglur, ... eins og þeim hefur verið beitt í framkvæmd.“ Með stuðningi í þessum orðum verður að telja heimilt að lögjafna frá reglum um skjöl þegar munnlegar skýrslur eru gefnar. Svo mun og vera gert, t. d. í málum varnarliðsmanna. Dómar í þessum málum eru eftir sem áður á íslensku.

Í lögum um meðferð opinberra mála nr. 19/1991 er ekki sagt berum orðum að þingmálið sé íslenska eða vísað til einkamállaga um það atriði. Hins vegar eru í 13. gr. ákvæði um skýrslugjafir fyrir dómi og um skjöl. Þar kemur ótvírátt fram að dómari megi sjálfur spyrja aðila eða aðra á erlendu máli. Í þessum ákvæðum felst að þingmálið skal yfirleitt vera íslenska, þegar fjallað er um opinber mál.

Reglur þær sem hér hefur verið lýst gilda einnig um málsmeðferð fyrir Hæstarétti sbr. 166. gr. laga nr. 91/1991 og 163. gr. laga nr. 19/1991.

Í réttarfarslögum er ekki að finna sérstök ákvæði um viðbrögð við brotum á reglum um íslensku. Vafalaust er sjaldan þörf á að bregðast við slíkum brotum. Ef til kemur þeirri forstöðumaður dómstóls tilmælum um úrbætur til dómara skv. 1. mgr. 28. gr. dómstólalaga. Nefnd um dómárástórf, sem starfar skv. IV. kafla þessara laga getur veitt dómara áminningu, en önnur viðurlög eiga varla við. Ef aðilar eða umboðsmenn þeirra hlíta ekki reglum um málnotkun getur dómari gert athugasemdir sbr. 103. gr. 3. mgr. einkamállaga. Í sérstökum tilvikum getur komið til áminninga sbr. 9. gr. 3. mgr. laganna. Ef ekki tekst að fá þýðdan framburð eða skjöl og dómari skilur ekki hvert er efni þeirra, verður ekki tekið tillit til þeirra. Ef ekki er unnt að skilja framburð eða skjal frá söknaaðila, er heimilt að vísa máli frá dómi vegna vanreifunar.

Af því sem nú hefur verið rakið er ljóst, að í íslenskum dómstólum er skylt að nota íslensku. Undantekningar frá þeirri reglu eru fáar. Í þessari grein verður reynt að svara þeirri spurningu, hvort opinberum aðilum, þ. á m. dómstólum, sé skylt að nota íslensku vegna stjórnskipunarvenju. Hér á undan var sagt að slík venja leiddi til þess að nota bæri íslensku á Alþingi og í lagatextum. Hið sama má að áliti greinarhöfundar segja um dómstól-

ana á Íslandi. Þeir eru opinberar stofnanir sem í meira en heila öld hafa unnið á íslensku, svo sem nú þykir sjálfsagt. Síðast var dómur á dönsku kveðinn upp í landsyfirréttinum í Reykjavík 1869, en til þess tíma var sjaldgæft að dómar væru á dönsku í þeim dómstóli, sem stofnaður var árið 1800. Sýslumenn voru sumir danskir fram eftir 19. öld og kváðu þeir að því er ætla má upp dóma á sinni tungu, en það er löngu aflagt. Ef rétt er að dómstólarir skuli starfa á íslensku vegna stjórnskipunarvenju, eru lagaákvæðin sem talin voru útrekun þessa og myndi skyldan haldast, þó að lagareglur annars efnis væru settar. Hins vegar eru reglurnar sem raktar voru um heimild til að nota við sérstakar aðstæður önnur tungumál leyfingar undantekningar eftir eðli máls.

Útvarp og leikhúsi

Útvarpslögum nr. 53/2000 eru almenn ákvæði um hjóðvarp og sjónvarp en sérstök lög nr. 122/2000 eru um Ríkisútvarpið. Í IV. kafla útvarpslaga er fjallað um skyldur útvarpsstöðva. Í 7. gr. segir um dagskrárframboð:

Útvarpsstöðvar skulu stuðla að almennri menningarþróun og efla íslenska tungu. Þó skal heimilt, ef sérstaklega stendur á, að veita leyfi til útvarps á öðrum tungumálum en íslensku.

Stóri setningin er skýrð þannig í greinargerð:

Ef ákvæði þetta sett til þess að unnt sé að sinna þörfum útlendinga sem hér kunna að dveljast um lengri eða skemmri tíma, og er þá hjóðvarp fyrst og fremst haft í huga. Þykir rétt vegna jafnréttis og tjáningarfrelsis að orða þessa heimild berum orðum í lögum þó að ekki sé gert ráð fyrir ásókn í að reka hér á landi stöðvar til útvarps á öðrum tungumálum en íslensku. Frá sjónarmiði málverndar er auðvitað aðalatriðið að starfsmenn þeirra útvarpsstöðva sem útvarpa á íslensku tali rétt og vandað mál.⁶

Þessi tilvitnun ber vott um málverndaráhuga en jafnframt skilning á því að í landinu sé fólk af erlendum uppruna, sem hefur takmörkuð not af því sem sagt er á íslensku.

Í 8. gr. útvarpslaga segir:

Efni á erlendu máli, sem sýnt er á sjónvarpsstöð, skal jafnan fylgja íslenskt tal eða texti á íslensku eftir því sem við á hverju sinni. Það á þó ekki við

⁶ *Alþingisráðgjafi* 125. lögjafarþing, bls. 2018, þingskjal 241.

þegar fluttur eru erlendir söngtextar eða þegar dreift er viðstöðulaust um gervitungl og móttökustöð fréttum eða fréttatengdu efni sem sýnir að verulegu leyti atburði sem gerast í sömu andrá. Við þær aðstæður skal sjónvarpsstöð, eftir því sem kostur er, láta fylgja endursögn eða kynningu á íslensku á þeim atburðum sem orðið hafa. Skal lögð áhersla á að allt tal og texti sé á lýtlausu íslensku máli.

Ákvæði greinar þessarar eiga ekki við þegar um er að ræða endurvarp frá erlendum sjónvarpsstöðvum, enda sé um að ræða viðstöðulaust, óstýtt og óbreytt endurvarp heildardagskrár sjónvarpsstöðva. Þau eiga ekki heldur við þegar sjónvarpsstöð hefur fengið leyfi til útvarps á öðrum tungumálum en íslensku ...

Eftir 35. gr. útvarpslaga setur menntamálaráðherra nánari ákvæði um framkvæmd laganna með reglugerð. Enn hefur það ekki verið gert og gilda þar eldri reglugerðarákvæði, sbr. 3. mgr. bráðabirgðákvæða í nýju lögum.

Ýmsar breytingar voru gerðar á lögum og reglugerðum um útvarp frá því að sett voru útvarpslög nr. 68/1985 og þar til núgildandi lög tóku gildi. Nokkrar þeirra voru um íslensku. Útvarpsráðgjafi kjörin á Alþingi var stofnuð með lögum frá 1985 og hefur eftirlit með lagaframkvæmd. Allt til þess að núgildandi lög voru sett var þó eftirlit með Ríkisútvarpinu ekki verkefni nefndarinnar. Af skýrslum nefndarinnar má sjá að hún hefur tvívegis haft afskipti af endurvarpi á erlendu efni. Annað þessara mála var allstórt. Var þar um að ræða sjónvarpsþendingar bandarískrar stöðvar um Persaflóastríðið 1991 og atburði í Sovétríkjunum síðar á sama ári. Reglugerðarbreyting var gerð meðan stöð á deilum nefndarinnar og sjónvarpsstöðvarinnar og var endurvarpsheimild aukin. Útvarpsráðgjafi hefur staðið fyrir ráðstefnum m.a. um þýðingar á erlendu efni og fleiri málfarsatriði. Nefndin hefur ekki talið sig eiga „að leiðrétta málfar í fjölmiðlum eða veita leiðbeiningar þar að lútandi enda er öðru sjórvaldi falin slík verkefni samkvæmt lögum“. Er þessi orð að finna í skýrslu nefndarinnar fyrir 1995–1997 og er tilefnið ábending Kristján's Árnasonar formanns Íslenskrar málnefndar.

Á fundi útvarpsráðs 13. september 1985 var ályktað um málstefnu Ríkisútvarpsins. Þessi ályktun hefur ekki verið birt í Stjórnartíðindum en gildir eftir því sem við getur átt sem fyrrmæli eftir 15. gr. laga nr. 70/1996 um réttindi og skyldur starfsmanna ríkisins þar sem segir: „Skylt er starfsmanni að hlýða löglegum fyrirskipunum yfirmanna um starf sitt.“ Í þessari ályktun er vikið að atriðum, sem ekki er fjallað um í birtum ákvæðum,

svo sem framburði, erlendum orðum, orðavali, beygingum, orðskipan, hljóðmótun, áherslum og hljóðfalli, sérnöfnum úr erlendum málum og skammstöfunum. Þá er rætt um málfarsráðunaut í stofnuninni og sagt: „Útvarpsráð vekur athygli á einhliða áhrifum enskrar tungu á íslenskt mál um þess- ar mundir og telur að bregðast verði við með markvissum hætti, meðal annars í starfsemi Ríkisútvarpsins.“

Í X. kafla útvarpslaga er fjallað um viðurlög vegna brota á lögumum. Þar segir m. a. í 28. gr. að misbrestur á tal- eða textasetningu efnis á erlendu máli varði refsingu, þ. e. fésekt. Alvarleg eða ítrekuð brot geta varðað fangelsi. Útvarpsráðgjafi getur án efa beitt leiðbeiningum og áminningum í eftirlitsstarfi. Kemur og fram í greinargerðinni til Alþingis að svo var til ætlast.⁷

Í leiklistarlögum nr. 138/1998 er sérstakur kafli um Þjóðleikhúsið sem skal kosta kapps um að vera til fyrirmyndar um „meðferð íslenskrar tungu“.

Skólar

Í 76. gr. 2. mgr. stjórnarskrárinnar segir: „Öllum skal tryggður í lögum réttur til almennrar menntunar og fræðslu við sitt hæfi.“ Hvergi segir í skráðum lögum, að kennt skuli á íslensku í skólum landsins. Þó er það gert, en undantekningar eru nokkrar.

Í skólalöggjöfinni eru ýmis ákvæði um íslenskukennslu. Þau fjalla um kennslumarkmið og kennsluefni. Í lögum um grunnskóla nr. 66/1995 er VI. kafli um námskrár og kennsluskipan. Í 29. gr. segir: „Markmið náms og kennslu og starfshættir grunnskóla skulu vera þannig að komið sé í veg fyrir mismun um vegna uppruna, kyns, búsetu, stéttar, trúarbragða og fötlunar.“ Þegar nefndur er uppruni er í því fylgið að nemendur sem ekki eiga íslensku að móðurmáli skuli njóta jafnréttis. Í 36. gr. segir hvernig á þessu skuli tekið en þessi grein er í VII. kafla laganna þar sem eru ákvæði um réttindi og skyldur nemenda. Nemendurnir sem 36. gr. fjallar um eiga rétt á kennslu við þeirra hæfi í íslensku og heimilt er að leggja fyrir þá sérstaki lokapróf í íslensku í stað hins samræmda lokaprófs. Reglugerð nr. 391/1996 er um þetta og skal miða við að kennslan sé tvær stundir á viku meðan nemandinn er að ná tókum á íslensku máli. Í 5. gr. reglugerðarinnar segir: „Í skólum þar sem því verður við komið og með samþykki viðkom-

⁷ *Alþingisráðgjafi* 125. löggjafarþing, bls. 2037, þingskjal 241.

andi sveitarstjórnar, skulu nemendur með annað móðurmál en íslensku fá kennslu í og á eigin móðurmáli í samráði við forráðamenn. Með kennslunni skal stefnt að virku tvítyngi þessara nemenda. Nemendur skulu hvattir til að halda móðurmáli sínu við og rækta það.⁸ Í 29. gr. laganna segir, að í skólalastarfi skuli m.a. leggja áherslu á „þjálfun í íslensku í öllum námsgreinum og leikræna og listræna tjáningu“. Menntamálaráðherra setur grunnskólum aðalnámskrá, þar sem m.a. skulu vera ákvæði um íslenskunám. Með auglýsingu nr. 163/1999 var mælt fyrir um gildistöku aðalnámskrár grunnskóla, sem „er gefin út í tólf heftum og skiptist í almennan hluta aðalnámskrár og ellefu sérstaka greinarhluta.“ Almenni hlutinn er birtur í Stjórnartíðindum sem fylgiskjal með auglýsingunni, en birting hinna hlutanna, m.a. um íslensku, er fólgin í útgáfu heftanna, sem auglýsingin segir frá. Eru þau prentuð og sold almenningi. Í aðalnámskránni segir í á einum stað: „Allir kennarar eru íslenskukennarar, hvaða grein sem þeir kenna. Leggja ber áherslu á að þjálfun í notkun íslensku er lykिल að árangri í öllu námi.“ Heftið um íslensku er 159 bls. Í inngangi (bls. 7) segir m.a.: „Traust kunnáttu í íslensku er ein meginundirstaða haldgöðrar menntunar. Íslenskukennsla er einn hornsteina grunnskólanáms og íslenska er ásamt stærðfræði kjarnagrein grunnskóla.“ Um helmingur þessa heftis aðalnámskrár fjallar um íslensku sem annað tungumál og um íslensku og táknmál fyrir heymarlausa.

Af þessu má ráða að mikil áhersla er lögð á íslenskukennslu í grunnskólum. Síðar verður rætt, hvort aðalnámskráin geymi bindandi réttarreglur, en vegna efnis og birtingaráðferðar er ástæða til að skoða það atriði. Þess er að geta, að í 41. gr. grunnskólalaga er fjallað um agabrot nemenda og með heimild í þeirri grein hefur verið sett reglugerð nr. 270/2000 um skólareglur í grunnskólum. Ef önnur úrræði duga ekki má vísa nemanda úr skóla enda sé honum tryggt „annað kennsluúrræði“.

Lög um framhaldsskóla eru nr. 80/1996. Þessir skólar eru margs konar og lögin nefna ekki námsgreinar, hvorki íslensku né aðrar. Þó segir í 20.

⁸ Málrættarþing var haldið í Reykjavík 11. nóvember 2000, sbr. Morgunblaðið þann dag og 14. nóvember. Ingibjörg Hafstað kennsluáðgjafi var meðal fyrirlesara og sagði að rúmlega 7.000 erlendir ríkisborgarar byggju á Íslandi, og áætlaði að um 25.000 manns í landinu hefðu annað móðurmál en íslensku og um 1.600 tvítyngd börn þyrftu aðstoð í grunnskóla. — Deilur um rétt til kennslu á móðurmáli nemenda þekkjast erlendis; sjá til dæmis dóm Mannréttindadómstóls Evrópu 23. júlí 1968 um málakennslu í Belgíu. Þar skýrði dómstóllinn jafnréttisreglu 14. gr. Mannréttindasáttmála Evrópu fremur þröngt í ljósi þess, að ríkið gæti löglega stefnt að því að eitt tungumál væri talað á sumum svæðum landsins. Dómurinn hefur orðið tilefni mikilla umræðna.

gr. að íslenskukennsla skuli vera fyrir útlendinga og íslenska nemendur sem vegna langdvalar erlendis hafa litla kunnáttu í móðurmálinu. Menntamálaráðherra skal setja aðalnámskrá og birta tilkynningu í Stjórnartíðindum um gildistöku hennar. Var það gert með auglýsingu nr. 274/1999 og hinn almenni hluti aðalnámskrárinar birtur sem fylgiskjal. Lýsing á námsbrautum er þó aðeins að hluta í Stjórnartíðindum. Í aðalnámskrám er mikil áhersla lögð á íslenskukennslu og sérstakt hefti um hana kom út í júlí 1999. Í 21. gr. framhaldsskólalaganna segir að í aðalnámskrá skuli vera almennar reglur um réttindi og skyldur nemenda og meðferð ágreiningsmála og er þær að finna í 7. og 12. lið hins almenna hluta hennar.

Lög um háskóla nr. 136/1997 fjalla bæði um ríkisháskóla og aðra háskóla. Þar er ekki vikið að íslensku máli. Lög um Háskóla Íslands eru nr. 41/1999, um Háskólann á Akureyri nr. 40/1999 og um Kennaraháskóla Íslands nr. 137/1997. Í lögum þessum er hvorki vikið að notkun íslensku við kennslu og stjórnun stofnananna né að kennslu í íslensku. Í reglugerð fyrir Háskóla Íslands nr. 458/2000 eru ekki heldur sífík almenn ákvæði. Í 69. gr. segir að doktorsritgerð megi vera á erlendu máli og að háskóladeild geti veitt leyfi til að talað sé erlent mál við doktorspróf. Í 91. gr. segir að laga-deild geti boðið nám til meistara- og doktorsprófa á íslensku eða ensku. Ljóst er að þetta eru ekki reglur sem gagnályktað verður frá um að skylt sé að kennsla fari ella fram á íslensku. Vítað er að erlendir menn hafa kennt við stofnunina og ekki mælt á íslensku. Einnig er veitt kennsla fyrir útlendinga sem fram fer með sama hætti. Þá eru margar kennslubækur á erlendum málum. Í háskólareglugerðinni eru hins vegar fyrir mæli um íslenskukennslu í heimspekideild.

Um Tækniskóla Íslands gilda lög nr. 66/1972 og reglugerð nr. 278/1977. Ekki er vikið að íslensku máli í þeim reglum, sem þar eru settar. Á heimasíðu skólans er sagt frá námi á alþjóðamarkaðssviði við rekstrardeild hans. Námi á þessu sviði lýkur með B.Sc. prófi. Öll kennsla er á ensku og próf einnig að því er segir á heimasíðunni.⁹

Á heimasíðu Menntaskólans við Hamrahlið í Reykjavík¹⁰ er sagt frá svonefndu IB-námi, sem unnt er að stunda þar við skólann. Skólinn er aðili að alþjóðlegum samtökum um þetta nám og býður tveggja ára kennslu og að því loknu stúdentspróf sem er samræmt í um 750 skólum í 94 löndum um sem standa að samtökunum. Á heimasíðunni kemur einnig fram að „flestar námsgreinar eru kenndar og prófaðar á ensku“. Annars staðar í

⁹ Heimasíðuna er að finna á síðinni <http://www.ti.is/rekstrd.htm>

¹⁰ Síðin er <http://www.mh.is/ib/almenn.htm>

þessari heimild segir: „Menntamálaráðuneytið hefur ákveðið að í hverjum árgangi verði u.þ.b. 25 IB nemendur ...“

Höfundur þessarar greinar fékk af tilviljun vitneskju um kennslu á ensku við Tækniskólann og Hamrahlíðarskólann. Hann hefur ekki aðstöðu til að kanna, hvort kennsla með þessum hætti tókist víðar en nefnt er í greininni, né hve mikið er kennt á ensku við Háskóla Íslands eða aðrar aðri menntastofnanir en Tækniskólann.

Áður en skilist er við skólastarf og íslensku er rétt að vekja athygli á sérstöðu aðalnámskrána og fjalla um réttaráhrif þeirra.

Aðalnámskránnar eru ekki venjulegar reglugerðir. Sumt sem þar segir eru ekki fyrirmæli heldur hugleiðingar. Til dæmis þessi orð í hinum almenna hluta aðalnámskrár grunnskóla sem fyrr getur: „Traust kunnáttu í íslensku er ein meginundirstaða haldgöðrar menntunar.“ Margt af því sem í aðalnámskránum segir er ætlað til leiðbeiningar þó að það sé orðað sem reglur. Loks eru birtingarhættir aðalnámskrána sérstakir og er þessu áður lýst. Í lögnum um framhaldsskóla (21. gr. 5. málsgrein) segir: „Tilkynning um“ og er hér að framan sagt frá tveimur slíkum tilkynningum (auglýsingum) og varðar önnur þeirra framhaldsskóla. Í greinargerð með frumvarpinu til framhaldsskólalaga (þingskjal 96 á 120. löggjafarþingi 1995–6) segir: „Tilkynningu um gildistöku aðalnámskrár eða hluta hennar skal birta í Stjórnartíðningnum. Slíkt ákvæði var ekki í fyrra frumvarpi og ekki heldur í núgildandi lögum. Námskrár eru taldar hafa ígildi reglugerða en aðferðir við birtingu þeirra hafa verið nokkuð áreiði. Hér er tekið af allur vafi í málinu.“ Í lögnum um grunnskóla er ekki sams konar ákvæði, þó að auglýsing hafi verið birt með sama hætti og um gildistöku aðalnámskrár framhaldsskóla. Í 27. gr. stjórnarskránnar segir: „Birta skal lög. Um birtingarháttu og framkvæmd laga fer að landslögum.“ Í lögum nr. 64/1943 um birtingu laga og stjórnvaldaerinda segir í 2. gr. m. a. að reglugerðir og auglýsingar skuli birta í B-deild Stjórnartíðnda. Aðalnámskrár verða, ef þær eiga að hafa gildi að lögum, að teljast til reglugerða í skilmingu þessa ákvæðis. Auglýsingar þær, sem birtar hafa verið um gildistöku, geta ekki einar sér komið í stað efnisreglna, en álítaefni er, hvort tilvísunin í námskrár og dreifing þeirra í heftum er fullnægjandi birting. Í 7. gr. laganna frá 1943 segir síðan m. a.: „Fyrirmælum, er felast í lögum, auglýsingum, tilskipunum, reglugerðum, opnum bréfum, samþykktum eða öðrum slíkum ákvæðum almenns efnis, má eigi beita, fyrr en birting samkvæmt 1. og 2. gr. laga þessara hefur farið fram.“ Það sýnist því ekki

verða hjá því komist að telja að aðalnámskrá grunnskóla verði ekki beitt eins og um reglugerð væri að ræða. Bindandi gildi námskránnar er því bundið við fyrirmæli til kennara og stjórnenda grunnskóla skv. 1. málsgrein 29. gr. laga nr. 72/1996 um réttindi og skyldur kennara og skólalaga stjórnenda grunnskóla. Þar segir: „Skylt er starfsmanni að hlýða löglegum fyrirskipunum yfirmanna um starf sitt.“

Ákvæðið í 5. mgr. 21. gr. framhaldsskólalaganna má hins vegar skýra svo með hlidsjón af því sem segir í greinargerð að þessi aðalnámskrá hafi verið birt með lögmatum hætti.¹¹ Í henni eru ákvæði sem áður er vikið að og máli skipta um réttindi og skyldur nemenda, en slík ákvæði eru fá í aðalnámskrá grunnskóla.

Almennt eru ákvæði um aðra skóla ekki orðuð eða birt í þeim mæli að þau verði bindandi eins og um reglugerðir væri að ræða.

Stöðar verður rætt um réttarvenju og sér í lagi um stjórnskipunarvenju og málnotkun í stjórnáslunni.

Stafsetning og greinarmarki

Með auglýsingu um íslenska stafsetningu nr. 132/1974 setti menntamálaráðherra reglur „um stafsetningarkennslu í skólum, um kennslubækur útgefna eða styrktar af ríkisfé, svo og um embættisgögn, sem út eru gefin.“

¹¹ Um birtingu réttarreglna: Gunnar G. Schram. *Stjórnskipunarrettur*, bls. 403–412; Gunnar Jakobsson. „Birting og gildistaka laga.“ *Útfljótur* 1999, bls. 235–257, einkum 253–254. Til hlidsjónar má hafa álit umboðsmanns Alþingis sem birt er í skýrslu hans 1998, bls. 64. Þar er fjallað um birtingu á evrópuréttarreglum. Lögnum um Evrópska efnahagssvæðið nr. 2/1993 (4. gr.) var breytt með lögum nr. 91/1994 og er greinin nú þannig: „Birting breytinga og viðbóta við EES-samninginn í sérstöku blaði, sem gefið verður út á veginum útgáfumiðstöðvar EFTA, telst fullgild birting.“ Umboðsmaður komst að þeirri niðurstöðu að þetta ákvæði mælti aðeins fyrir um birtingu þjóðréttarsamninga, sem ella hefði átt að prenta í C-deild Stjórnartíðnda. Byggt hann það m. a. á greinargerð þeirri, sem fylgdi frumvarpinu um lagabreytinguna. Álit umboðsmanns snerist að miklu leyti um það, hvort það væri fullnægjandi að birta í B-deild efnisreglna með því að vísa í „EES-viðbæti við Stjórnartíðni EB“. Umboðsmaður var í vafa um þetta og hnykkti á því með athugasemd um, að birting í þessu riti geti vart leitt til þess að reglur yrðu aðgengilegar almenningi. Um efnisvæðinguna á Stjórnartíðni nefnd. Álit hennar var gefið út af forsætisráðuneytinu 1998 og kallast „Skýrsla um lögleiðingu EES-gerða“. — Ástæða er til að skoða, hvort aðalnámskrár séu aðgengilegar almenningi eftir birtingu í sérstöku heftum, sem sett eru á markað, og auglýsingu um gildistöku í B-deild Stjórnartíðnda. Telja má að svo sé þó að Stjórnartíðni séu ekki sérlega útbreitt eða vinsælt lesefni. Styrkst sá niðurstaða af því að aðalnámskránnar er að finna á heimasíðu menntamálaráðuneytisins.

Þetta er allstór reglubálkur, 42 greinar í 14 köflum, alls 11 bls. í Stjórnartíðindum. Einnig var birt auglýsing nr. 133/1974 um greinarmarkjasetningu og segir að hún sé bindandi með sama hætti og fyrri auglýsingin. Báðum þessum heimildum hefur verið breytt. Auglýsing um greinarmarkjasetningu nr. 184/1974 er nefnd Viðauki við auglýsingu nr. 133/1974. Stafsetningarreglum var breytt með auglýsingu nr. 261/1977. Ekki segir að ráðherra hafi byggt á heimild í settum lögum, þegar hann setti þessar reglur, enda sýnist það ekki hafa verið. Í auglýsingunni um stafsetningu segir að þrjár eldri auglýsingar séu felldar úr gildi. Reglunum er ekki ætlað að gilda um allt sem sett er á blað heldur á sviðum, þar sem ríkið á hlut að málu. Þá má segja að um sé að ræða efni sem getur verið á starfssviði menntamálaráðherra. Telja verður að heimilt hafi verið að setja reglurnar. Um hitt má spyrja, hvort reglur sem þessar, sem eru víðtækar og áhugamál margra, ætti fremur að setja í lögum. Það sjónarmið hefur nokkuð til síns máls.

Flug

Í 140. gr. laga um loftferðir nr. 60/1998 segir m. a. að flugmálastjórn skuli gefa út flugmálhandbók. Þar „skulu birtar þær ákvarðanir Flugmálastjórnar sem teknar eru á grundvelli laga þessara og reglna settra samkvæmt þeim og hafa almennt gildi en birtast ekki í Stjórnartíðindum. Skulu þær vera á íslensku eða ensku eftir því sem við á. Samgönguráðherra er heimilt að höfðu samráði við Íslenska málnefnd að kveða nánar á um útgáfu þeirra með reglugerð.“ Þessi reglugerð er nr. 326/2000. Er tekið fram að handbókin sé í þremur deildum. Er það í fyrsta lagi flugupplýsingahandbók á íslensku og ensku með ýmsum undirstöðuupplýsingum. Næsta deild sýnist ekki skipta hér máli, en í þriðju deild á að birta ákvarðanir Flugmálastjórnar Íslands, „sem teknar eru á grundvelli 140. gr. laga um loftferðir ... og reglna settra samkvæmt þeim sem almennt gildi hafa en birtast eigi í Stjórnartíðindum.“ Þá segir um þessa deild: „Flugmálastjórn ákvarðar hvort efni ... skuli birta á íslensku eða ensku og skal setja sér verkagsreglur þar um. Heimilt skal að birta tæknilega staðla á ensku eingöngu.“ Það er athyglisvert að í 140. gr. segir að allir handhafar flugrekstrarleyfa og flugkennsluleyfa, sem Flugmálastjórn hefur gefið út, skuli vera áskrifendur að flugmálhandbókinni. Flugmenn eiga að hafa aðgang að 1. deild hennar.

Það sem fram kemur um notkun ensku í lögnum var að síðustu setningunni undanskilinni í frumvarpinu frá upphafi. Það sýnist hafa vakið athygli utan þings, en ekki varð það tilefni athugasemda á Alþingi fyrr en við 3. umræðu, en þá flutti framsögumaður meirihluta samgöngunefndar, Einar K. Guðfinnsson, tillögu um að bæta við 140. gr. síðustu setningunni sem þar stendur. Ástæða er til að taka hér upp hluta af ræðu hans um þetta efni:

Ég held að hin opinbera umræða hafi skýrt það að hér er ekki um að ræða ásetning um að taka almennt upp að hafa Stjórnartíðindi á ensku eða erlendum tungumálum heldur er eingöngu verið að tala um mál sem eðli málsins samkvæmt eiga ekki erindi eða þjóna ekki tilgangi að koma fyrir margra augu eða fáir hafi mikinn áhuga á að lesa skulum við öllu heldur segja, og ekki sé sérstök ástæða til að leggja út í mjög mikinn kostnað við að þýða þessar tilskipanir eða þessi plögg. Enn fremur er rétt að vekja athygli á því að flugmálum eru í eðli sínu alþjóðleg starfsemi og flugrekstraraðilarnir hafa orðið að þýða á ensku þessi mál sem hér er fjallað um þannig að hér er eingöngu um að ræða fullkominn tvíverknað sem þjónar engum tilgangi fyrir málvöndun eða verndun íslenskrar tungu. Ég held því að mikilvægt sé að eyða þeim misskilningi. En við höfum kosið að leggja fram þessa brt. til að taka af öll tvímæli um að ekki er verið að opna neinar almennar heimildir um að birta alla skapaða hluti á ensku sem lýtur að loftferðalögnum í landinu.¹²

Þau sjónarmið, sem alþingismaðurinn setur hér fram, verður frá lagasjónarmiði að vega á móti þeirri meginreglu, að íslensku skuli nota í starfsemi íslenska ríkisins. Sú regla og hugsanlegar undantekningar verða ræddar í lokakafila þessarar greinar.

Ýmis atriði

Í 2. gr. laga um staðla nr. 97/1992 segir, að heimilt sé að gefa út íslenskan staðal á erlendu tungumáli, „ef sýnt er að það hindri ekki eðlileg not hans“. Kemur fram í greinargerð að þetta geti átt við flöknar flugreglur og er ákvæðið sagt sniðið eftir stefnunni á Nordurlöndum.¹³

Í samkeppnislögum nr. 8/1993 segir í 22. gr.: „Auglýsingar, sem höfða eiga til íslenskra neytenda, skulu vera á íslenskrri tungu.“ Í lok 1. mgr. 23.

¹² *Alþingistíðindi* 122. lögjafarþing. Umræður. Dálkur 7660.

¹³ Sjá fyrirnefnda grein Gunnars Jakobsssonar, bls. 254.

gr. segir eftir breytingu með lögum nr. 107/2000: „Leiðbeiningar skulu vera á íslensku, ensku eða Norðurlandamáli, öðru en finnsku ...“ Í 2. mgr. 23. gr. segir eftir breytingu með lögum nr. 24/1994: „Almennir skilmálar þjónustuaðila, sem bjóða neytendum þjónustu sína hér á landi, skulu vera á íslensku.“

Umsóknir um einkaleyfi verða að vissu marki að vera á íslensku. Í lögum um einkaleyfi nr. 17/1991 er bæði fjallað um íslenskar og alþjóðlegar umsóknir. Um þær störfnefndu segir í 31. gr. eftir breytingu með lögum nr. 36/1996 að þýðing skuli fylgja að því marki sem segir í reglugerð. Reglugerð varðandi umsóknir um einkaleyfi er að stofni nr. 574/1991 en breytingar hafa verið gerðar á ákvæðunum um tungumál á umsóknunum og er meginreglan nú í 1. gr. reglugerðar nr. 679/1996. Hún mælir fyrir um, að umsóknargögn íslenskra umsókna skuli vera á íslensku, dönsku, norsku, sænsku eða ensku. Viss gögn skulu þýdd á íslensku og hið sama er um alþjóðlegar umsóknir. Sérstakar auglýsingar hafa verið birtar um reglur varðandi einkaleyfaumsóknir. Þar er vikið að tungumálakröfum, en ekki þannig að það hafi sjálfstæða þýðingu.

Í lögum um vörumerki nr. 45/1997 er aðallega fjallað um skráningu hér á landi á íslenskum og erlendum vörumerkjum. Þessar umsóknir skulu vera á íslensku skv. 1. gr. reglugerðar nr. 310/1997 um skráningu vörumerkja o.fl. Sérstakur kafli í lögumum er um alþjóðlega skráningu vörumerkja hjá milliríkjastofnun sem starfar eftir þjóðréttarsamningi. Tekið er við umsókn um slíka skráningu hjá íslenskum yfirvöldum. Umsóknin skal vera á ensku, sbr. 49. gr. laganna.

Með ýmsum réttarreglum er leitast við að verjast erlendum áhrifum og smekkleysum í nafngiftum. Mannanafnalög nr. 45/1996 mæla fyrir um mannanafnanefnd, sem starfar í tengslum við dóms- og kirkjumálaráðuneytið. Hún hefur það hlutverk m.a. að semja skrá um heimil nöfn. Nefndin á einnig að vera til ráðuneytis um nafngiftir og úrskurða um ágreining á þessu sviði. Í 5. gr. laganna segir: „Eiginnaframt skal geta tekið íslenska eignarfallssendingu eða hafa unnið sér hefð í íslensku máli. Nafnið má ekki bjóta í bága við íslenskt málkerfi. Það skal ritað í samræmi við almennar ritreglur íslensks máls nema hefð sé fyrir öðrum rithætti þess.“ Í lögumum eru einnig ákvæði um millinöfn, kenninöfn, þar á meðal ættarnöfn, um nafnrétt manna af erlendum uppruna, nafnbreytingar og skráningu og notkun nafns.

Í lögum um verslanaskrár, firmu og prókúruumboð nr. 42/1903 sbr. breytingu með lögum nr. 57/1982 segir í 8. gr. sem er í kaflanum um

firmu, að fyrirtæki, sem hefur verið skráð með sérstöku heiti, skuli hafa nafn „sem samrýmist íslensku málkerfi“. Ágreining milli skrásetjara og þess sem óskar skráningar má bera undir örnefnanefnd. Þessi nefnd sem er tengd menntamálaráðuneytinu starfar eftir lögum nr. 35/1953 um bæjanöfn o.fl. 2. gr. eins og hún er eftir breytingu með lögum nr. 40/1998. Aðalhlutverk örnefnanefndar eftir lögum þessum er þó að fjalla um nafngiftir býla, örnefni á landabréfum og götuheiti. Það sem í lögumum segir um það sem ráða skal ákvörðunum nefndarinnar er helst, að við upptöku nýnefna á býlum skal fylgt venjum sem ráðið hafa í nafngiftum býla hér á landi. Ef gefa á húsi í þéttbýli nafn, má neita um þinglýsingu þess ef nafnið er „að einhverju leyti óheppilegt eða afkárlegt“. Nefndin er ekki í stjórnslutengslum við örnefnastofnun, háskólann eða aðrar stofnanir. Nefndin skal láta uppi álit á nafngiftum sveitarfélaga, þegar breytingar eru fyrirhugaðar, t.d. vegna sameiningar þeirra, enda skal nafnið „samrýmast íslenskrum málfræði og málvenju“ eins og segir í 4. gr. sveitarstjórnarlaga nr. 45/1998.

Íslensk málnefnd, Orðabók Háskólans og fleiri stofnanir

Nokkrar stofnanir, sem lög eða reglugerðir eru um, hafa það hlutverk að vinna að eflingu og varðveislu tungunnar.

Lög um Íslenska málnefnd eru nr. 2/1990 með breytingum í lögum nr. 83/1997 og nr. 44/2000. Reglugerð um stofnunina er nr. 159/1987. Hún er „málræktar og málverndarstofnun og rekur Íslenska málstöð í samvinnu við Háskóla Íslands“ (1. gr. laganna). Í 2. gr. er hlutverk nefndarinnar skilgreint í 7 tölulögum. Segir í hinum fyrsta: „Íslensk málnefnd hefur það meginhlutverk að vinna að eflingu íslenskrar tungu og varðveislu hennar í ræðu og riti.“ Síðan segir að nefndin skuli vera stjórnvöldum til ráðuneytis og leiðbeina almenningi, hún skuli hafa samvinnu við aðila sem hafa afskipti af nafngiftum og við fjölmörgu og skóla. Hún getur að eigin frumkvæði gert athugasemdir um meðferð íslenskrar tungu á opinberum vettvangi. Hún annast almenna fræðslu, söfnun nýyrða og orðasmíði. Þá skal hún hafa samband við stofnanir hérlandis og erlendis. Skrifstofa Íslenskrar málnefndar ber heitið Íslensk málstöð. Kostnaður við starfsemina er greiddur úr ríkissjóði og af eigin tekjum.

Orðabók Háskólans starfar eftir reglugerð nr. 350/1998 sbr. reglugerð nr. 591/1998. Í 2. gr. segir: „Orðabók Háskólans er vísindaleg orðfræðistofnun. Hlutverk hennar er að safna heimildum um íslenskan orðaforða

frá upphafi prentaldar á Íslandi til samtímans, annast úrvinnslu þess efni-
viðar sem þannig safnast og sinna hvers kyns rannsóknnum á orðaforðan-
um og þróun hans. Stofnunin gegnir jafnframt þjónustuhlutverki við
fræðimenn og almenning.“ Í háskólaeignun nr. 458/2000 (ákvæði til
bráðabirgða) er ráðagerð um endurskoðun reglugerðarinnar um Orðabók-
ina.

Stofnun Sigurðar Nordal starfar á vegum háskólans eftir reglugerð nr.
410/1986. Henni er falið „að efla hvarvetna í heiminum rannsóknir og
kynningu á íslenskrri menningu að fornu og nýju og tengsl íslenskra og er-
lendra fræðimanna á því sviði.“ Reglugerðina á að endurskoða eftir nýju
háskólaeignuninni.

Í lögum um Stofnun Árna Magnússonar á Íslandi nr. 70/1972 segir í 3.
gr. að tilgangur hennar sé „að vinna að aukinni þekkingu á máli, bók-
menntum og sögu íslensku þjóðarinnar fyrir og síðar.“

Ornefnastofnun Íslands starfar eftir lögum nr. 14/1998 að söfnun,
skráningu og varðveislu íslenskra ornefna.

Niðurstöður

Langflestir sem búa á Íslandi í langan tíma tala íslensku og það þýðir oft-
ast að þeir nota hana í daglegum samskiptum. Einhverjar undantekningar
eru frá þessu, en ekki er mikið um þær vitað. Þó að málið, sem talað er og
skrifað, sé oft mótað af starfssviði og umhverfi er sjaldan miklum erfið-
leikum bundið að skilja hvað sagt er og mállýskur eru engar. Tungumálið
hófum við tekið í arf og það hefur mótast í aldanna rás. Þessi grein fjallar
um réttarreglur um íslenska tungu og það sem að framan er sagt sýnir, að
skrifaðar reglur eru til sem mæla fyrir um að nota skuli íslensku í dómstól-
um landsins og í útvarpi og víðar. Reglurnar sem raktar eru í greininni
fjalla um takmörkuð svið og sýnir það að erfitt er að gefa víðtæk fyrirbæli
um þessi efni í réttarreglum, sem unnt er að framfylgja með nauðung.
Reglur um kennslu í íslensku í skólum og stofnanir til að efla tunguna, svo
sem Íslenska málstöð, eiga að gera fólkinu í landinu kleift að beita málinu
þannig að sómi sé að. Vitað er að erlendir tungur, einkum enska, þrýsta á
vegna sýblju í sjónvarpi og fleiri fjölmiðlum. Einnig er ljóst að í sam-
skiptum við fólk sem á önnur móðurmál er oftast til lítils að nota íslensku,
erindi komast ekki til skila ef það er gert og þýðingar eru oft í raun ófram-
kvæmanlegar. Þessa vegna er það oftast svo að Íslendingar tala og skrifa
erlent mál þegar þeir eiga skipti við útlenda menn. Þetta er svo bæði um

einkaerindi og opinber samskipti.¹⁴ Á ýmsum sviðum starfa og fræða er
samvinna milli fólks í nokkrum eða mörgum löndum. Er þá langofkast
nauðsynlegt fyrir Íslendinga að nota erlend mál, oftast líklega ensku, en
stundum önnur mál, t.d. dönsku, norsku eða sænsku á Norðurlandafund-
um, eða mál sem er meðal starfsmála alþjóðastofnana. Fræðigreinar og
bækur verða Íslendingar oft að birta á erlendum málum þar sem þær eru
ætlaðar útendingum og stundum samdar í samvinnu við starfsfélaga er-
lendis. Að framan segir frá meðferð frumvarps til laga um loftferðir á Al-
þingi vorið 1998. Framsögumaður nefndar vék að nokkrum atriðum til að
skýra, hvers vegna heimila átti að vissar reglur um flugmál mætti birta á
ensku. Hann sagði að þær væru lesnar af fáum, en þýðingarkostnaður yrði
mikill og reglurnar vörðuðu að auki alþjóðleg samskipti. Við afgreiðslu
frumvarpsins var löglegt, að birting á ensku væri heimil.

Um notkun íslensku í borgaralegu lífi í landinu gilda fáar reglur. Les-
endur þessarar greinar mega tala saman á latínu ef þeir vilja. Þeir mega
brjóta málfærðireglur, sletta erlendum orðum, gleypa setningar og orð
hálfsgöð og bylta setningum með afkáralegum stíblómum. Engar reglur,
skráðar eða venjubundnar, eru um þetta efni. Reglur 71. gr. 1. mgr. stjórnm-
arskrárinna um friðhelgi einkalífs og 73. gr. 2. mgr. um tjáningarfrelsi
verður að skýra á þann veg að óheimil séu afskipti opinberra aðila með
lögum eða öðru móti af vali fólks á tungumáli sem það notar og meðferð
á íslensku. Í samkeppnislögum er að finna undantekningar að því er varð-
ar auglýsingar, leiðbeiningar og almenna skilmála þjónustuaðila. Segja má
að undantekningar byggist á sjónarmiðum um neytendavernd. Reglur
um mannanöfn og staðanöfn, sem lýst var hér á undan, má kalla á mörk-
um hagsmunasviða hins opinbera og einstaklinga. Þær hafa hlutverki að
gegna í opinberu lífi og dugir það til að slíkar reglur megi setja. Önnur
sjónarmið koma einnig til greina. Í 5. gr. laga um mannanöfn segir: „Eigin-
nafn má ekki vera þannig að það geti orðið nafnbera til ama.“

Tungumálið er menningarfyribæri sem eykur tilfinningar okkar fyrir
því að vera íslensk þjóð. Það kostar að visu fyrirhöfn að tala flókið og sér-
stakt tungumál en fæstir vilja í alvöru að landsfólkið taki upp aðra tungu.

¹⁴ Í bók Péturs J. Thorsteinsson *Meðferð utarríkismála* frá 1986 er rætt um tungumál á
bls. 74–75 og sagt að erlend mál séu notuð til að koma í veg fyrir tafir og tryggja að efni
erindis sé rétt skilið. Íslensku má nota að vissu marki í Norðurlandaráði og fyrir EFTA-
dómstólum (<http://brunnur.sjfr.is/interpro/utan>). Í sumum alþjóðastofnunum má tala á möð-
urnáli ræðumanns, t.d. íslensku, ef ræðan er þýdd á hans kostnað á starfsmál sem stofnun-
in notar.

Hitt eru ekki allir jafnvissir um að þörf sé á að vanda málfarið. Þó eru rök fyrir því sem bæði tengjast menningu þjóðarinnar og notagildi tungunnar. Vönduð íslenska, töluð og rituð, er líkleg til að treysta þær tilfinningar sem eru undirstaða þess að svo til allir vilja að íslenskan lifi:

... móðurmálið mitt góða,
hið mjúka og ríka,
orð áttu enn eins og forðum
mér yndið að veita

sagði Jónas Hallgrímsson.

Málvöndun og notagildi tungunnar hefur orðið Sigurði Línadal að umhugsunarfni. Hann skrifaði fyrir nokkrum árum grein, sem m. a. var birt í 1. hefti *Úlfjós* 1988 og nefnist „Málfar og stjórnarfar“. Þar segir m. a.: „Skilmerkilegt orðfæri er hvarvetna nauðsynlegt ef samskipti manna eiga að ganga snurðulaust.“ Og enn fremur: „Réttarríkið er öðru fremur reist á þeirri forsendu að mannréttindi séu virt og stjórmarfar lögbundnið í þágu þess markmiðs. Óljósir textar í lögum, reglugerðum og öðrum yfirvaldsboðum geta valdið óvissu um réttindi manna og skyldu, orðið skálkaskjól geðþóttaávarðana og þannig undirrot misréttis og mannréttindabrota.“

„Að hugsa á íslenzku“ kallast grein eftir Þorstein Gylfason prófessor í heimspæki, sem m. a. er birt í samnefndu ritgerðasafni 1996. Hann segir, að hugsun á móðurmálinu sé forsenda þess að hugsað verði á öðru tungumáli, en vandi íslensks máls og hugsunar kunnir að vera verulegur „þar sem við sértæk hugtök er að fást“. Þess berir að minnast, að vísindamál og hversdagsræða séu ekki tvö tungumál. Hann ræðir þann „vanda sem það er að hugsa á íslenzku og þar með fyrir okkur Íslendinga að hugsa yfirleitt“. „Á 19du og 20stu öld hefur einnig, eins og allir vita, verið unnið mikið og merkilegt starf að því að neyta skapandi máttar íslenzkrar tungu. En ekki nærri, nærri nóg.“ Vandinn sé „aðeins eitt af mörgu til marks um það hve fjarrí fer að það sé sjálfsagður hlutur að Íslendingar leggi rækt við tungu sína“.

„Tungutak lögfræðinnar“ nefnist grein eftir Hjördísi Hákonardóttur í afmæliriti Gizurar Bergsteinssonar frá 1992. Þar gagnrýnir hún málið á íslenskum lögum og dómum. Hún kallar orðin atvinnutæki lögfræðinga og segir: „Sé réttlætið hjarta lögfræðinnar, má segja að orðin séu hendur hennar og tæki.“ Á öðrum stað í greininni segir Hjördís: „Sumir formælendur lagamáls hafa byggt rökstuðning sinn á þeirri staðreynd að lögfræðin notar sérstök fræðileg hugtök og segja að þess vegna sé sérstök mál-

notkun lögfræðingum einmitt nauðsynleg, fræðanna vegna. Ekki eigi við að nota sama málfar þegar samningur er skrifaður og í tveggja manna tali. ... Þetta er útrúsnúningur. Ekki er um það deilt að lögfræðin sé sérfræðigreinin og hlýtur því að styðjast við einhver orð og hugtök sem ekki eru notuð annars staðar. En það er ekki fyrst og fremst þetta sem átt er við þegar sagt er að lagamál sé torskilið, heldur að það sem er auðsagt á ljósu eðli-legu máli sé að óþörfu gert torskilið og framandi fyrir venjulegan lesanda. Íslenskir lögfræðingar tala til dæmis um að „hefja mál“ í merkingunni að „ljúka máli“. Þetta tungutak skilur ekki konan í kjötbúðinni ...“

Þessar þrjár tilvitnanir minna á þau vandamál sem við er að fást. Greinarhöfundur hefur lýst þeirri skoðun að réttarreglur geta orðið að gagni, en þó aðeins í litlum mæli. Eftir er enn að ræða skyldu, ef einhver er, til að nota íslensku í stjórnsýslu landsins. Af því sem fyrr var rakið er ljóst, að erlend tungumál er heimilt að nota á vegum hins opinbera á Íslandi, ef sérstaklega stendur á. Engu að síður verður að skýra venjur og þær lagareglur sem lýst hefur verið um notkun móðurmálsins og ráðstafanir til að efla það á þann veg að það sé meginregla í íslenskum rétti að nota skuli íslensku í opinberri sýslu. Ef t. d. sýslumaðurinn á Eskifirði tæki upp á því að nota dönsku í embættisstörfum sínum bæri dómsmálaráðherra að leggja fyrir hann að láta af þeirri ósvinnu. Sama væri ef skólanemendur ættu ekki kost á kennslu á íslensku. Það eiga stúdentsféni í Hamrahlíðarskóla, þó að sú kennsla sé ekki að öllu leyti sú sama og fram fer á ensku. Meiri vafi er um kennsluna í rekstrarfræðum í Tækniskólanum. Þó treystir greinathöfundur sér ekki til að fullyrða að þar sé brotið gegn íslenskum réttarreglum. Kennslan er fyrir fáa og við kennslu í æðri skólum hafa svo lengi sem vituð er verið notaðar erlendar bækur. Þó hefur hér verið stigið skref sem vekur til umhugsunar. Spyrja má, hvort sú venjulega, að stjórnsýslan skuli starfa á íslensku, sé stjórnskipunarvenja. Undantekningar eru svo margar, að það er vafasamt, en þó má telja, að takmarkanir séu á hve langt má ganga með lögum. Það væri án efa óheimilt að setja lög um að öll stjórnsýslan og þjónusta hins opinbera, svo sem kennsla, væri á ensku. En hér er komið yfir mörk þess sem líklegt er að verði álitæfni á okkar dögum. Í næstu framtíð skiptir mestu að við vöndum hið íslenska málfar okkar.